

Qara ƏHMƏDOV
(1928-2003)

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Bu günə necə gəlib çıxmış

Ev-eşik*

Ev insanın yaşaması üçün ən mühüm vasitələrdən biridir. İnsanlar soyuqdan, istidən, yağışdan, qardan, vəhşi heyvanlardan, tozdan, küləkdən qorunmalı, körpə uşaqları, qocaları, xəstələri haradasa saxlamalı, ovdan sonra bir yer tapıb dincəlməli, yatmalı idilər. Evin tarixi, bir növ, oturaq həyatın, ev təsərrüfatının, ibtidai ailənin və ictimai həyat tərzinin tarixidir. Lap qədimlərdə, hələ insan təbiətindən tam asılı olduğu bir dövrdə insanlar evsiz-eşiksiz idilər. Onlar gözərgi həyat keçirir, təbii mağaralardan, qayalardan, meşələrin, çay sahillərinin münaib yerlərindən özləri üçün sığınacaq kimi istifadə edirdilər. Belə yerlər seçilərkən, şübhəsiz, iqlim şəraiti, heyvanat və bitki aləmi, su daşqını, yanğın təhlükəsi və bir sıra digər amillər nəzərə alınır. Lakin zaman keçdikcə əmək aləti hazırlamağa başlayan, od əldə etməyi bacaran insanlar süni evlər yaratmağı da öyrənirdilər. Mağaraların içərisində, açıq havada ilk süni ev qurğuları, koma, dəyə tipli ev nümunələri meydana gəldi. Bunlar şax, çubuq, qarğı, qamış, enliyarpaq bitkilərdən düzəldilirdi. Belə komaları tikdikcə insanlar bitkilərin, gilin, hətta daşların xassələrini öyrənir, ələ keçirə bildikləri materialların ən münasibindən istifadə edirdilər. Onlar qarğı və çubuğun divar üçün, qamışın evin üst örtüyü üçün daha yararlı olduğunu təcrübədə öyrənirdilər. Divarları suvayarkən palçığa saman qatdıqda daha davamlı olduğunu müşahidə edirdilər. Sümük və buyuzun ağaca nisbətən torpaqda çox qaldığını, çürümədiyini görürdülər.

Şüurlü insan yaradıcılığının məhsulu olan evlər tikildikcə yeni materiallar kəşf olunur, evlərin quruluşu təkmilləşdirilirdi. Möhrə-palçıq, çiy kərpic və daşqura evlər yaradılırdı. Cəmiyyətin ilk inkişaf mərhələlərində ev tikintisinə yerli material və təbii şərait daha çox təsir göstərirdi. Məsələn, şimal xalqları

* Qara Əhmədovun "Bu günə necə gəlib çıxmış" silsiləsindən "İlk alətlər" və "Silahlar" adlı yazıları "Multikulturalizm" jurnalının əvvəlki saylarında dərc edilib.

qar və buz evlərdə, tropik ölkələrdə yaşayanlar bambuk sütunlu, Orta Asiya və Zaqafqaziya əhalisi isə möhrə-palçıq, çiy kərpic evlərdə yaşayıb.

Azıx mağarası

Hələ Alt paleolitdə açıq havada, mağara və sığınacaqda olan süni evlərin özündə emalatxana (daş alət və silah hazırlamaq üçün) və ovçu düşərgəsi (heyvan kəsmək və parçalamaq üçün) səciyyəvi evlər yaradılırdı. Azərbaycanın iqlim şəraitinə müxtəlif olduğu üçün burada daha çox ev tipləri yaradılıb. Evlər müvəqqəti, müəyyən müddət üçün və daimi tikilirdi. Daimi tikintilər memarlığın başlanğıcını qoyub. Çovustan, daxal, şirvani, dirəkbanı, kortma, çimçqa kimi uzunömürlü evlərlə yanaşı, alaçıq, muxur kimi müvəqqəti evlər də vardı. Son zamanlara qədər Azərbaycanın rayonlarında qazma, yarımqazma, dəyə, qaradım tipli qədim ev nümunələrinə rast gəlmək olurdu. Bu evlər daş, palçıq, çiy kərpic, ağac, qarğı, qamış və digər ənənəvi inşaat materiallarından tikilirdi. Azıx mağarasında Aşel dövrü təbəqəsində (300-100 min il əvvəl) aşkar olunmuş daşqura tipli ev qalıq (özülü) SSRİ ərazisində ən qədim ev sayılır. Bu ev kiçik yastı daşlardan və maral sümüklərindən quraşdırılıb. Bərkidici məhluldan istifadə olunmayıb. Sahəsi 15 kvadratmetrdir. Mütəəssislərin fikrinə, evin üstü mağaranın çıxacağına davamı olaraq heyvan dərisi ilə örtülmüş. Bu süni tikili Azıx sakinlərinin mağaraya daman su damclarından, rütubətdən və yirtici heyvanlardan qoruya bilirdi. Hər halda 200 metr uzunluğu, 50 metr eni və 20-25 metr hündürlüyü olan 7 salondan ibarət təbii mağaralarda süni evin tikilməsi Azıx sakinlərinin böyük nailiyyəti, onların inkişaf səviyyəsini göstərən dəyərli faktdır. Burada ev məskəndən ayrılır. Mağara yaşayış məskəni hesab olunursa, daşqura ev yaşayış evi sayılır. Deməli, ən qədim dövrlərdə məskənlər evin yaranmasına mənbəyi olub. Ancaq sonralar evlər məskənlərin osas göstəricisinə çevrilib. İndi evlər kondrlorin, şəhərlərin başlıca elementi, onların quruluşunun aparıcı əlamətidir.

Azərbaycanın Qazax rayonunda, Qayalı adlı qədim Daş dövrü düşərgəsində çoxlu miqdarda alət hazırlanmış qayadan tapılıb. Alətlərin özlərinə isə

burada təsadüf edilmir. Deməli, alətlər düşərgədən uzaqlara aparılıb, istifadə olunub və geri qaytarılmayıb. Məlumdur ki, ev insandan çox yaşayır, ondan bəzən bir neçə nəsil istifadə edə bilir, yeni nəsillər köhnədən qalanları təkmilləşdirir, yaşadığı dövrün tələbinə uyğun olaraq dəyişdirir, daha münasib evlər tikir. Ev texniki inkişafın, ictimai tərəqqinin, təsərrüfat və məişətin, ailə həyatı formalarının ən dolğun göstəricisidir. İnsan burada nəslini böyüdü, biçirib-düşürüb, yeyib-içib, qurub-yaradıb, şənlək və yas mərasimləri keçirib, qonaq qəbul edib. İnsan vaxtının çoxunu evdə keçirdiyindən qədim evlərdə bunun izləri də geniş əks olunub. Evlərdə ocaq yeri, əmək alətləri, məişət əşyaları və s. bu kimi qalıqlar daim tapılmaqdadır. Ən qədim dövrlərdə hətta ölürləri də evdə dəfn edirdilər.

Mustye dövrü yaşayış yerində 4-5 ocaq olan süni evlərə rast gəlinib ki, bu da bir düşərgədə 20-40 adamın yaşadığına daləldir. Bu fakt qohum ailə ocaqlarının olduğunu, yəni bu dövrdə artıq böyük ailə və ya kiçik nəsilərin mövcudluğunu, onların birgə yaşadığını təsdiqləyir. Avropanın belə düşərgələri üzrə aparılan tədqiqatlardan bəlli olub ki, neandertal tipli insanlar ana ocağı başına toplanmışlar, nəsil ana xətti üzrə inkişaf edirmiş. Dəfnin göstəricisi belə olub: 20 uşaq, 8 qadın, 4 kişi. Deməli, evdə uşaq və qadınların dəfninə daha çox önəm verilib. Ən qədim zamanlarda ev kiçik ailə üçün tikilirdi. Evlərin sayına görə ailələrin sayı, yerləşməsi, qohumluq əlaqəsi müəyyənləşdirilirdi. Təsədüfi deyil ki, bir sıra dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində "ev" sözü ilə "evlənmək" sözü eyni kökdəndir. Ailə qurulmağa ev-əşik sahibi olmaq insana kimi işlənilir.

Qobustanda Mezolit dövrünə aid (miladdan öncə X-VIII minilliklər) "Firuz" adlı düşərgədə qrup şəklində dəfn olunmuş qəbirlər aşkara çıxarılıb. Qəbirlərdən daş və sümükdən əmək alətləri, silahlar, bəzək şeyləri – daş muncaqlar, qaban dişli qılıncı, baliqçulağı və s. tapılıb.

Qobustanda son zamanlara kimi 20-əfən çox qayaaltı sığınacaq qeydə alınıb. Bunlar heyvan və baliq ovu ilə məşğul olan yerli əhalinin yaşayış məskənləri idi. Belə sığınacaqların giriş hissələri ağac, qamış və heyvan dərisi ilə qapanır, içəridəkiləri soyuq və küləkdən, vəhşi heyvan basqınlarından qoruyurdu. Bəzən iri qaya parçaları arasında olan boşluqları xırda, yastı daşlarla doldururdular.

Qədim daş dövrünün axırlarında Azərbaycanda yarımqazma və qazma tipli evlər tikildiyi arxeoloji qazıntılardan məlumdur.

Qazma evlər əvvəllər dairəvi şəkildə qazılıb, sonralar isə düzbucaqlı formaya salınıb. Dairəvi qazmaların qapı-bacasını örtüyün ortasındakı dəşik əvəz edirdi. Evə işıq da buradan düşürdü. İlk zamanlar qazmaların üstü ağac tirlər köndələndən döşənməklə sax və torpaqla örtülürdü, sonralar qazmanın uzununun hər iki qurtaracağına hağalar basdırırdılar, onların üstünə boy tiri uzadılır, yanlarına yarmacaqlar düzülürək sax və torpaqla örtülürdü. Qazma evlər yadda sərinc qalır, qışda isə asanlıqla isidilirdi. Belə evlərə adam qapıdan girir, işıq isə bacadan düşürdü. İlk qapı düzbucaqlı qazma evlərdə təbii olub. Qazmaların torpaq divarı bəzən daşla hörlülürdü.

Anadolu ərazisində miladdan öncə 7500-6500-ci illərdə düzbucaqlı yerüstü evlərdən istifadə edildiymişdir. Miladdan öncə IV minilliyə aid ən qədim pəncərəli ev isə Kipr adasında qeydə alınıb. Lakin pəncərəli evlər o zaman geniş yayıla bilməmişdi. Yüksək tikinti mədəniyyətinə malik olduqlarına baxmayaraq, nə qədim şumerlər, nə də misirlilər hələ pəncərə ilə tanış deyildilər. Alimlər belə hesab edirlər ki, uzun müddət pəncərəni baca əvəzləyib. Hətta Çin heroqliflərində də pəncərə bəca işarəsilə göstərilir. Neolit dövründə (miladdan öncə VII-VI minilliklər) dairəvi möhrə evlər daimi yaşayış üçün daha çox təbiiq olunub. Dairəvi evlərin yaranmasını bəzi alimlər ocaqla əlaqələndirirlər. Ocaq ətrafında söhbətə toplanan adamlar onun ətrafında dirsəkləniib uzandıqda ocağın istisindən daha çox yararlına bilirdi. Odur ki, dairəvi evlər mənşə etibarilə daha qədimdir, təbiiqlə daha çox uzlaşıb, daha davamlıdır. Ən qədim evlərin dairəvi planda olduğu ilk daş dövrünün ocaqətrafi tapıntılarından məlumdur.

Neolit dövründə isə (miladdan öncə V-IV minilliklər) artıq tikintidə çiy kərpicdən istifadə olunmağa başlandı. Gildən qayrıldığı üçün çiy kərpic hər yerdə hazırlamaq mümkündür idi. Çiy kərpicdən də dairəvi, oval və düzbucaqlı evlər tikilirdi.

Dördkünc evlər əkinçiliyin inkişafı, ailənin, nəslin kollektiv şəklidə işləməsinin nəticəsi kimi meydana çıxıb. Belə evlər bölgü üçün daha münasib idi. Təsərrüfat sahələrin genişləndikcə evlərin bölünməsinə daha çox ehtiyac duyulurdu.

Kültəpə abidəsi

Mil-Qarabağ düzündə, Muğan düzündə aşkara çıxarılan kiçik ailələrə məxsus evlərin yaxın olması icmaların qohumluq əlaqəsinə nümayiş etdirir. Belə ailələrin bəziləri icma torpaqlarında işləməklə bərabər daş və sümük alət hazırlamaq, gil qab düzəltmək və çiy kərpic kəsməklə məşğul olurdu. Bu dövrün yaşayış məskənlərində müdafiə işetməkləri hələ yox idi, bu da o zaman həyatın, yaşayışın sülh şəraitində keçdiyini göstərir. Naxçıvanda Kültəpədə, Ağdamda Çalağantəpədə, Qazaxda Babadərvişdə, Şomutəpədə, Töyrətəpədə belə

evlərin qalıqlarını arxeoloqlar aşkara çıxarıblar. Onların bünövrəsi bəzən daşdan hörlülür, divarları və döşəməsi samanlı palçıqla suvanır, damı konusvari və ya günbəz formasında hörlülür, ortasında saxlanan dəşik baca və pəncərəni əvəz edirdi. Bəzi evlərdə qapı yeri aydın bilinir. Böyük dairəvi evlərin diametri 6 metrə çatır. Belə evlərin ortasında ocaq qalır, yaxud mənqəl qoyulurdu. Bazilərdə arakəsmə divar yerləri aydın görünür.

Bir çox Eneolit və İlk tunc dövrü düşərgələrində dairəvi evlərə yanaşı, dördkünc evlərə də rast gəlinir. Təsərrüfat sahələrinin genişlənməsi, ailədə əmək bölgüsünün artması evlərin "ixtisaslaşmasına" səbəb olub. Yataq evi, mətbəx, anbar, əyməlxana, tövlə və s. ayrılmğa başlayır. Hətta ikimətbləvi evlər tikilir. Belə evlərə Cənubi Azərbaycanadakı Yanıqtəpə adlı yaşayış yerində təsadüf edilib. Alt mərtəbə adətən təsərrüfat xarakterli olurdu, üst mərtəbədə isə yaşayış evləri yerləşirdi.

Bu baxımdan Lənkəran ərazisində qeydə alınmış "dolmen" adlı qəbir abidələrdə də maraqlıdır. Daş laylarından qurarıdır və bəzi qəbirlərin bəzisi ikimətbləvidir. Mələmür ki, qəbir insanın "o bir dünyəyə yaşaması" üçün tikilirdi.

İlk tunc dövründə (miladdan öncə III minillik) bütün Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycanda əhali sıxlığı artır, dağ və dağətəyi ərazilərin mənimlənməsi genişləyir, dağlıq bölgələrdə mövsüm düşərgələri salınır, düzən ərazilərdə isə köhnə düşərgələr yenidən istifadə olunmağa başlanırdı. Bu zaman ilk böyük düşərgələr meydana gəlir ki, bunların da bəziləri, bir növ, mərkəzə çevrilir, möhkəmləndirilir. Evlər böyüdülcək 25-40 kvadratmetrə çatdırılır, köməkçi tikililər artırıldı. Get-gədə belə evlərdən nəslə düşərgələr əmələ gəlir, icimai anbar, mal qazmaları ayrılır, sənətkar məhəllələri yaranırdı.

Tunc dövrünün ortaları, sonları və xüsusilə Dəmir dövrünün əvvəllərində icimai bərabərsizliyin artması və sinfi təbəqələşmənin kəskinlənməsi sayəsində tək və bəzən kompleks şəklində tikilmiş evlərin, hətta bütün yaşayış məskənlərinin əlaqə divarları möhkəmləndirilməsinə ehtiyac yaranır.

Sonuncuya misal olaraq Ağdam rayonunda dağla düzən bölgələri birləşdirən ərazidə salınmış Üzərliktəpə adlı abidəni göstərmək olar. Miladdan öncə II minilliyin başlanğıcına aid olan bu yaşayış məskənində əhali əkinçilik, ev maldarlığı, bağçılıq, sənətkarlıqla məşğul olur, dağa-arana köçən maldarlarla əlaqəyə girərək əkinçilik və sənətkarlıq məhsullarını köçəri maldarlıqdan alınan məhsullara dəyişirdi. Lakin bəzən bu oturaq və köçəri tayfalar arasında toqquşmalar baş verirdi ki, bu da qazıntılarla aşkar olunan möhtəşəm müdafiə divarının qalınlığından və güclü yanğın izlərindən aydın görünür.

Məhz bu dövrdən Azərbaycanın dağ və dağətəyi rayonlarında qalalar, qalalar tikilməyə başlanırdı. Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ ərazisində iri daşlardan tikilmiş, xalq arasında "Topqöz yuvası" adlandırılan qalalar Tunc dövrü və Dəmir dövrünün əvvəlləri üçün çox səciyyəvidir. Bu tikililərin hörgüsündə möhləldən istifadə olunmayıb. Belə tikintilərdə iri daşlardan istifadə edilməsi təsadüf deyil. Bu dövrdə işçi qüvvəsi tapmaq daş işində istifadə olunan alətlərin hazırlanmasından ucuz başa gəlirdi. Daşı qoparmaq, sındırmaq, kəsmək

üçün işlədilən alətlər tez-tez sıradan çıxırdı, üstəlik, belə alətləri peşəkar adamlar işlədə bilərdi. Buna görə iri də olsa, hazır daş parçalarından istifadə etmək daha sərfəli idi. Görünür, sonrakı dövrlərdə Dərbənd, Qəbələ qala tikintilərində də iri daşlardan istifadə olunması bununla əlaqədar imiş. Azərbaycanda daş tikinti texnikasının inkişafını izlədikdə məlum olur ki, daşların ölçüsü getdikcə kiçilir, bu da daşla işləyən ustaların yetkinləşməsi və əmək alətlərinin təkmilləşməsi ilə izah olunmalıdır.

Artıq Antik dövrdə yonma kvadrat daşlardan, hətta yonma sütunaltılardan istifadə edildiyi Qəbələdə aparılmış qazıntılardan bəllidir. Müəyyən edilib ki, hələ miladdan əvvəl tikintidə bişmiş kərpic və kirəmit işlədilmiş. Bunlarla eyni dövrdə kərpicin yandırılması üsulları da kəşf olunub. Bütün bunlar daha yaraşlıq binalar tikmək üçün texniki imkanları artırıb. Bu dövrdə ictimai və dini binaların tikintisində yeni, sonralar kütləvi surətdə yayılan inşaat materiallarından geniş istifadə olunub. Sütunlu zalları, iki və dördməyelli kirəmit örtüyü olan binalar inşa edilirdi. Şəhərdə çoxmərtəbəli evlər tikilir, onların birinci mərtəbələrindən dükan və emalatxana kimi istifadə olunurdu. Qədim şəhərlərin əsas göstəricisi 5000 nəfərdən çox əhəlinin yaşaması, iri binaların və güclü sənətkarlıq ocaqlarının varlığıdır. Şəhərlər kəndlərdən müdafiə hasarları ilə də fərqlənirdi.

Feodalizm dövründə isə artıq qəsr tipli yaşayış evləri meydana gəldi.

Orta əsrlərdə pəncərə şüşəsinin kəşf olunması ev tikintisində və ümumiyyətlə memarlıqda böyük dönüş yaratdı. Şüşənin tətbiqi müxtəlif quruluşlu, daha işıqlı evlər tikməyə imkan verirdi. Daş, kərpic, sement, kirəc, gips, şüşə və digər tikinti materiallarının istehsalı artdıqca, onların keyfiyyəti yaxşılaşdıqca evlərin memarlıq həlli də yaxşılaşır, bədii cəhətdən böyük zövqlə tikilmiş gözəl binaların meydana gəlməsi üçün maddi imkanlar yaranırdı. XVIII əsrin nadir ev nümunəsi olan Şəki xan sarayından başlamış ilbəlil şəhər və kəndlərimizdə ucaldılan kürsülü, çoxmərtəbəli, çoxgözlü, müxtəlif quruluşa malik, yaşayış üçün hər şəraiti olan yaraşlıq binalar buna misaldır.